

Włodzimierz MIROWSKI

**Migracje i wyludnianie się obszarów wiejskich
w Europie Środkowej i Wschodniej**

Migrations and Depopulation of Rural Areas in Central and Eastern Europe

UWAGI WSTĘPNE

W opracowaniu tym zajmuję się zagadnieniami migracji wewnętrznych w niektórych krajach Europy Środkowej i Wschodniej i ich wpływem na stan zaludnienia obszarów wiejskich w ciągu kilkunastu ostatnich lat. Jest to ogólne studium tych zagadnień, z pewnymi odniesieniami do danych statystycznych i niektórych wyników badań empirycznych. Migracje wewnętrzne zachodzące przede wszystkim w związku z uprzemysłowieniem i urbanizacją stanowią niewątpliwie czynnik decydujący w rozmieszczeniu ludności. Procesy redystrybucji ludności na tle urbanizacji zachodzą w dwudziestym wieku na całym świecie.

Ostatnio w krajach, które osiągnęły wysoki poziom uprzemysłowienia i urbanizacji procesy odpływu ze wsi do miast uległy znacznemu ograniczeniu a nawet obserwuje się już na coraz szerszą skalę zjawisko odwrotne: zahamowanie przyrostu ludności w miastach, zwłaszcza wielkich, i zwiększenie zaludnienia na obszarach wiejskich. Jest to widoczne np. w Stanach Zjednoczonych i w krajach Europy Zachodniej, gdzie udział ludności wiejskiej osiągnął poziom około 20% lub mniej zaludnienia kraju. W tych krajach urbanizacja oznacza już nie tylko wysoki udział ludności miejskiej, ale również duży udział ludności pozarolniczej na wsi (urbanizacja ekonomiczna), rozwój odpowiedniej infrastruktury technicznej na terenach wiejskich oraz ukształtowanie się także na wsi pewnych cech stylu życia, nazywanych miejskimi. Wyraźnie zanikają tu niekorzystne dla wsi różnice.

W epoce szybkiej industrializacji na obszarach wiejskich we wszystkich krajach wystąpiły w początkowej fazie nadwyżki siły roboczej, spowodowane modernizacją rolnictwa i upadkiem rzemiosła wiejskiego w

związku z pojawieniem się produktów przemysłowych, zastępujących na szeroką skalę wyroby rzemieślnicze. Jednocześnie wzrastało zapotrzebowanie na siłę roboczą w przemyśle rozwijającym się głównie w miastach. W tych regionach, gdzie miasta rozwijały się nie dość szybko by wchłonąć nadwyżki ludności napływającej ze wsi, obserwowane były zjawiska przeludnienia wsi i tendencje migracji do innych krajów lub regionów. Z kolei w regionach gwałtownego rozwoju przemysłu i znacznego odpływu ludności wiejskiej wystąpiły zjawiska wychodźstwa ze wsi w skali przekraczającej przyrost ludności i oczywiście wyludnianie się obszarów wiejskich.

OD PRZELUDNIENIA DO WYLUDNIENIA SIĘ WSI W EUROPIE WSCHODNIEJ

W Europie Wschodniej przed I wojną światową i w okresie międzywojennym prawie we wszystkich krajach na obszarach wiejskich wystąpiły zjawiska przeludnienia. Na przykład w Polsce międzywojennej niektórzy ekonomiści zajmujący się tymi zagadnieniami oceniali przeludnienie wsi na ok. 8 milionów, co stanowiło jedną trzecią całego ówczesnego zaludnienia wsi.¹ Polskie miasta nie były w stanie wchłonąć tej ludności. Toteż występowały tam silne tendencje migracji za granicę do krajów Europy Zachodniej i do USA. Występowała też migracja sezonowa do pobliskich krajów europejskich („na Saksy”). W innych krajach Europy Wschodniej sytuacja była na ogół podobna. Procesy depopulacji wsi w okresie międzywojennym obserwowane były tylko na terenach Związku Radzieckiego, gdzie polityka przymusowej kolektywizacji i represje wobec ludności wiejskiej prowadziły do masowego opuszczania wsi oraz na terenie Niemiec Wschodnich, skąd odbywały się migracje do zachodnich regionów kraju, gdzie szybciej następowało uprzemysłowienie. W innych krajach tego regionu zjawiska wyludniania się wsi wystąpiły dopiero w okresie po II wojnie światowej i w pewnym stopniu zachodzą w dalszym ciągu. Poziom urbanizacji mierzony udziałem ludności zamieszkałej na wsi jest tu nadal znacznie niższy w porównaniu z krajami zachodnimi. (Zob. tab. 1).

W krajach zachodnioeuropejskich procesy wyludniania się obszarów wiejskich zostały zahamowane znacznie wcześniej. W ostatnich latach wzrasta liczba ludności wiejskiej w RFN, Belgii, Holandii, Szwajcarii. W Wielkiej Brytanii, gdzie udział ludności miejskiej przekracza 90%, oficjalnie zniesiono w 1974 r. podział na gminy wiejskie i miejskie. W związku z tym geograf brytyjski William Morgan pisze: „W pewnym sensie pro-

¹ J. Poniałowski: *Przeludnienie wsi w Polsce*, Warszawa 1938.

Tab. 1. Zmiany liczb ludności w niektórych krajach europejskich w latach 1970—1989/90

Kraj		Stan ludności w roku			Zmiany (\pm) w okresie	
		1970	1980	1989/90	1970—80	1980—90
W. Brytania	razem (tys.)	55 660	56 330	57 200	+670	+870
	wieś (tys.)	12 857	6 928	4 576	-5929	-2352
	wieś %	23,1	12,3	8,0	-10,8	-4,3
Kraje skandynawskie (Dan., Fin., Nor., Szwecja)	razem (tys.)	1 452	22 300	22 520	+848	+220
	wieś (tys.)	6 102	5 143	5 000	-959	-143
	wieś %	28,4	23,1	22,2	-5,3	-0,9
Francja	razem (tys.)	50 678	53 880	56 169	+3112	+2280
	wieś (tys.)	15 128	14 332	12 523	-806	-1809
	wieś %	29,2	26,6	22,3	-2,6	-7,3
RFN	razem (tys.)	58 529	61 540	61 990	+3011	+450
	wieś (tys.)	11 705	10 769	8 988	-307	-1781
	wieś %	20,0	17,5	14,5	-2,5	-3,0
Włochy	razem (tys.)	53 660	56 430	57 525	+2770	+1095
	wieś (tys.)	21 464	15 969	16 279	-5495	+310
	wieś %	40,0	30,0	28,3	-10,0	-1,7
Inne kraje Zach. Europy (Austria, Belgia, Hol., Szwaj.)	razem (tys.)	36 312	37 860	39 030	+1548	+1170
	wieś (tys.)	9 956	10 467	11 163	+511	+696
	wieś %	27,4	27,6	28,6	+0,2	+1,0
Europa Wsch. (Bułg., Czechosł., NRD, Pol., Rum., Węg.)	razem (tys.)	102 955	109 400	112 905	+6405	+3550
	wieś (tys.)	48 191	42 943	41 098	-5248	+1845
	wieś %	46,8	39,2	36,4	-7,6	-2,8

Źródło: *Rocznik statystyczny GUS* (dla różnych lat), obliczenia własne.

blem wyludniania się obszarów wiejskich w Wielkiej Brytanii został wyeliminowany poprzez zniknięcie danych statystycznych na temat wsi".²

Różnice w warunkach życia na wsi i w mieście w opiniach wielu osób, zarówno w Anglii, jak i w innych krajach o podobnym poziomie urbanizacji, w ostatnim okresie nie są oceniane na niekorzyść wsi, lecz na jej korzyść ze względu na zanieczyszczenie środowiska na obszarach zurbanizowanych, hałas itp. W krajach skandynawskich, gdzie przeciętnie ok. 20% ludności żyje na wsi, liczba tej ludności jest ostatnio ustabilizowana, podobnie jak w niektórych innych krajach zachodnioeuropejskich. Jedno-

² W. B. Morgan: *Rural Population Distribution and Migration in England and Wales: The End of Depopulation?* [w:] A. Stasiak, W. Mirowski (eds.): *The Processes of Depopulation of Rural Areas in Central and Eastern Europe*. Institute of Spatial Organization, Polish Academy of Sciences. Warszawa 1990, s. 281.

częście znaczna część tej ludności pracuje w zawodach pozarolniczych bądź to na wsi, bądź też dojeżdżając do miast.

W krajach Europy Wschodniej, gdzie udział ludności wiejskiej jest na poziomie 25—40%, tendencje wyludniania się obszarów wiejskich są silne w niektórych regionach, w innych słabsze. Na ogół jednak w tych krajach liczba ludności wiejskiej maleje. (Zob. tab. 2).

Tab. Zmiany zaludnienia na obszarach wiejskich w krajach Europy Wschodniej w latach 1970—1990

Kraje		Stan ludności			Zmiany zaludn. wsi (±)	
		1970	1980	1990	1979—80	1980—90
Poszczególne kraje						
Bułgaria	w tys.	4 047	3 355	2 912	-692	-292
	%	47,5	37,8	32,4	-9,7	-3,7
Czechosłowacja	w tys.	5 408	4 586	3 797	-822	-789
	%	37,7	27,3	24,4	-10,4	-2,9
NRD	w tys.	4 469	3 983	3 866	-486	-117
	%	26,2	23,8	23,2	-2,6	-0,6
Polska	w tys.	15 570	14 748	14 599	-822	-149
	%	47,7	41,3	38,3	-6,4	-2,9
Węgry	w tys.	4 892	4 665	3 958	-227	-707
	%	47,4	43,5	38,1	-3,8	-5,4
Niektóre kraje byłego ZSRR *						
Estonia	w tys.	475	441	449	-34	+8
	%	35,0	29,9	28,4	-5,1	-1,5
Łotwa	w tys.	887	784	774	-103	-10
	%	37,5	31,0	28,8	-6,5	-2,2
Litwa	w tys.	1 557	1 314	1 174	-243	-140
	%	49,7	38,4	31,5	-11,3	-6,9
Białoruś	w tys.	5 094	4 213	3 447	-881	-766
	%	56,5	43,8	33,6	-12,7	-10,2
Ukraina	w tys.	21 438	18 981	16 970	-2457	-2011
	%	45,5	38,0	32,7	-7,5	-5,3
Mołdawia	w tys.	2 439	2 382	2 293	-57	-89
	%	68,3	60,0	52,6	-8,3	-7,4

* Stan z dnia 1 stycznia.

Źródło: *Rocznik statystyczny GUS* (różne lata) i *Narodnoje choziajstwo SSSR*, 1990.

Na Węgrzech, gdzie w 1980 r. odsetek mieszkańców wsi był najwyższy spośród krajów badanej grupy, zmniejszenie liczby ludności wiejskiej w latach osiemdziesiątych było prawie trzykrotnie większe niż w latach siedemdziesiątych. W Czechosłowacji i NRD, gdzie udział ludności wiejskiej spadł poniżej 25%, straty ludności na wsi były już mniejsze w latach osiem-

dziesiątych niż w poprzednim dziesięcioleciu. Podobnie było również w innych krajach wschodnioeuropejskich, gdzie udział ludności wiejskiej w latach osiemdziesiątych spadł już poniżej 40% (Bułgaria, Polska).

Jeżeli porównamy dane dotyczące byłego ZSRR to możemy stwierdzić, że tylko w Estonii i Łotwie, gdzie udział ludności wiejskiej w latach osiemdziesiątych spadł poniżej 30%, liczba tej ludności w ostatnim dziesięcioleciu nie malała (w Estonii nawet nieznacznie wzrosła, choć procentowy udział ludności wiejskiej tu także zmalał na skutek szybszego przyrostu ludności miejskiej). Na Litwie, Białorusi i Ukrainie ubytki ludności wiejskiej w latach osiemdziesiątych były znaczne. W rolniczej Mołdawii zmniejszenie liczb ludności wiejskiej było nieznaczne, choć odsetek tej ludności w stosunku do ogółu ludności kraju spadał szybko na skutek dużego stosunkowo przyrostu ludności miejskiej.

Z depopulacją na obszarach wiejskich związane są pewne zjawiska negatywne z punktu widzenia demograficznego, takie jak szybkie postarzenie ludności na skutek odpływu głównie młodych osób do miast, defeminizacja w młodszych rocznikach, spowodowana zwiększonym udziałem kobiet wśród wychodźców w wieku do 30 roku życia, ubytek ludzi z wyższymi kwalifikacjami zawodowymi. Zmiany w strukturze demograficznej niekorzystnie wpływają na prężność demograficzną ludności wiejskiej i przebieg procesów tworzenia rodzin na wsi.

W szczególności w niektórych okolicach podlegających procesom wyludnienia powstaje problem braku żon dla wielu młodych mężczyzn zainteresowanych pozostaniem na wsi. Pośrednim rezultatem tych procesów jest na ogół zmniejszenie się przyrostu naturalnego na wsi.

CECHY CHARAKTERYSTYCZNE DEPOPULACJI WSI W POLSCE

W Polsce, gdzie około 38% ogółu ludności żyje obecnie na wsi, problem wyludniania się obszarów wiejskich występuje szczególnie ostro w niektórych wschodnich regionach rolniczych. Na ten temat przeprowadzone zostały niedawno badania terenowe w ramach programu koordynowanego przez Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, pod nazwą RPBP.03.5. „Wyludnianie się wsi polskiej”. W badaniach tych uczestniczyło 9 terenowych ośrodków naukowo-badawczych: Zakład Geografii Politycznej, Ekonomicznej i Regionalnej Uniwersytetu Łódzkiego, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej w Lublinie, Instytut Geografii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Instytut Śląski w Opolu, Instytut Planowania i Urządzania Terenów Wiejskich Akademii Rolniczej we Wrocławiu, Instytut Architektury i Planowania Przestrzennego Politechniki Szczecińskiej, Koszaliński Ośrodek Naukowo-Badawczy, Ośrodek Badań

Naukowych w Białymstoku, Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie. Zespoły terenowe z tych ośrodków wykonały badania socjologiczne w wybranych wsiach swoich regionów. Założenia metodologiczne i narzędzia badawcze opracowane zostały centralnie w IFiS PAN przy współpracy Zespołu Badań Polskiego Towarzystwa Socjologicznego. Badania terenowe przeprowadzono latem 1989 r. Głównymi technikami zastosowanymi w badaniach były obserwacje i wywiady kwestionariuszowe. Materiały tych badań, jeszcze nie w pełni opracowane, pozwalają na sformułowanie pewnych ogólnych wniosków, które mogą stanowić pewien przyczynek do wyjaśnienia przyczyn i następstw dużego nasilenia wychodźstwa ze wsi, prowadzącego do wyludniania się niektórych obszarów wiejskich w Polsce.

1. Wbrew przewidywaniom badania nie upoważniają do stwierdzenia jednoznacznej zależności pomiędzy poziomem wyposażenia wsi w infrastrukturę techniczną i usługi a postawami mieszkańców wobec zamieszkiwania na wsi. Większe znaczenie dla nasilenia tendencji wychodźstwa ze wsi posiada jednokierunkowy, rolniczy charakter wsi, brak pozarolniczych miejsc pracy, położenie wsi w stosunku do miasta. Stwierdza się jednak, iż na ogół wyposażenie wsi wyludniających się, zarówno w infrastrukturę techniczną, jak i w usługi, jest gorsze niż wsi o ustabilizowanej lub wzrastającej liczbie ludności. Ogólnie stan wyposażenia wsi jest przedmiotem krytyki ze strony jej mieszkańców i jest skojarzony z negatywnymi stereotypami upośledzenia wsi.

2. W gospodarstwach domowych pozarolniczych nie występuje jednoznaczna zależność pomiędzy poziomem zamożności i stanem wyposażenia gospodarstwa domowego a stabilizacją na wsi. Zarówno osoby z zamożniejszych, dobrze wyposażonych gospodarstw domowych, jak i z gospodarstw mniej zamożnych biorą udział w migracjach. W niektórych wsiach istnieje nawet tendencja częstszego opuszczania wsi przez młodzież z zamożniejszych domów.

3. Wśród ludności rolniczej występują pewne różnice w postawach wobec zamieszkiwania na wsi zależnie od wielkości i stanu wyposażenia gospodarstw rolnych. Zarówno członkowie rodzin rolników zamożniejszych, w gospodarstwach lepiej zmechanizowanych i wyposażonych, jak i głowy tych gospodarstw — wykazują mniejsze skłonności do opuszczania wsi na stałe, niż osoby pochodzące z uboższych gospodarstw rolnych, gorzej wyposażonych.

4. Występują wyraźne zależności między pozycją osoby w gospodarstwie domowym a stosunkiem do zamieszkiwania na wsi. W szczególności osoby będące głowami gospodarstw domowych lub ich współmałżonkowie z reguły mniej krytycznie oceniają swoje warunki życia na wsi niż inni dorośli członkowie rodzin.

5. Posiadanie na wsi domu na własność jest silnym czynnikiem stabilizującym. Łączy się to także z nastawieniem inwestycyjnym, chęcią lepszego zagospodarowania i urządzenia się na wsi, zmniejsza nastawienia i postawy konsumpcyjne.

6. Ważną zmienną różnicującą postawy wobec wsi jest wiek respondentów. Osoby w młodszych kategoriach wieku zdolności do pracy są częściej skłonne do podejmowania decyzji migracji ze wsi. Nie jest jasne, czy w starszych grupach wieku ta tendencja ma charakter malejącej linii, czy też następuje jej załamanie. Wymaga to dalszych analiz.

7. Osoby w stanie małżeńskim wykazują na ogół większą stabilizację na wsi niż osoby samotne, co jest zgodne z wcześniejszymi przewidywaniami.

8. Wykształcenie wpływa w istotny sposób na wzrost tendencji migracyjnych. Osoby posiadające wykształcenie ponadpodstawowe, zarówno ogólne, jak i zawodowe, częściej dokonują migracji niż osoby nie posiadające takiego wykształcenia. Jest sprawą znaną, że udział osób o wyższym poziomie wykształcenia jest na ogół wyższy w miastach niż na wsi. Ciągły odpływ ze wsi młodzieży zdobywającej wykształcenie powoduje negatywne skutki dla życia społecznego i ekonomicznego wsi. Kwestią strategiczną jest zwiększenie zainteresowania młodzieży posiadającej wykształcenie ponadpodstawowe, nie tylko rolnicze, zamieszkiwaniem na wsi, ewentualnie także napływem takiej młodzieży z miast na wieś.

9. Oprócz obiektywnych cech mających wpływ na stabilizację na wsi istnieją również cechy o charakterze subiektywnym i predyspozycje psychiczne, mające związek z postawami wobec zamieszkiwania na wsi. Zainteresowanie miejskim stylem życia, nastawienia konsumpcyjne, niechęć do pracy na wsi, brak poczucia identyfikacji ze społecznością wiejską, negatywna ocena pozycji materialnej własnej i swojej rodziny — wszystko to zwiększa tendencje odpływu ze wsi. Niektóre z tych postaw są wynikiem upowszechniania negatywnych stereotypów życia wiejskiego przez środki masowego przekazu. Kształtowanie postaw wobec wsi w znacznym stopniu zależne jest również od szkoły i rodziny.

10. Aktywność społeczna, zaangażowanie w różnego rodzaju działalność na rzecz społeczności wiejskiej zwiększa stabilizację na wsi i przywiązanie do środowiska wiejskiego. Ważną rolę może tu odgrywać samorząd obywatelski na wsi i różne dobrowolne organizacje.

11. Stałe kontakty z miastem i dojazdy do pracy mają negatywny wpływ na stabilizację na wsi głównie wtedy, gdy dojazd do miast jest uciążliwy, zbyt daleki. Bliskie dojazdy do pracy w mieście nie mają takiego znaczenia. Wsie podmiejskie, w których istnieją dogodne warunki dojazdu do miasta, na ogół wykazują wzrost liczby mieszkańców.

Powyższe wnioski sformułowane na podstawie niepełnych jeszcze analiz przeprowadzonych w Polsce badań, mają charakter wycinkowy. Dal-
sze, dokładniejsze opracowanie zebranych materiałów pozwoli niewątpli-
wie na szersze uogólnienia wyjaśniające przyczyny i skutki wyludniania
się wsi w Polsce. Istnieją również materiały o podobnym charakterze do-
tyczące innych krajów Europy Środkowo-Wschodniej. Przemiany w życiu
społecznym i gospodarczym w tych krajach, jakie zachodzą w ostatnich
latach, niewątpliwie niosą ze sobą nowe wyzwania, zarówno zagrożenia,
jak i możliwości rozwojowe dla kształtowania nowoczesnych form egzy-
stencji na wsi. Nie ulega wątpliwości, że stosowana do niedawna w nie-
których krajach tej grupy praktyka ograniczania odpływu ze wsi meto-
dami administracyjnymi, np. poprzez utrudnianie zameldowania w mia-
stach, nie przynosiła pożytku ani wsi, ani miastu. W obecnych warunkach
powstają szanse kształtowania atrakcyjności życia na wsi, tak, aby życie
w warunkach wiejskich było dobrowolnie wybierane, a nie stanowiło tylko
rezultatu „przypisania do ziemi”.

Prowadzone ostatnio badania pokazują, że w ostatnim okresie nastę-
puje także w krajach Europy Wschodniej zmniejszenie tendencji wylud-
niania się wsi. Coraz większą rolę zaczyna i tu odgrywać narastające po-
czucie zagrożenia w środowisku miejskim, odczuwane są uciążliwości urba-
nizacji. Niektóre z tych zagrożeń przenoszone są także na wieś, jednakże
istnieją tam też ogromne rezerwy, które właściwie wykorzystane mogą
w decydującym stopniu przyczynić się do poprawy warunków bytu całych
społeczeństw w tych krajach. Negatywne stereotypy życia na wsi, stano-
wiące spuściznę z lat niewątpliwego upośledzenia wsi, mogą zniknąć. Kra-
je wschodnioeuropejskie, mniej zurbanizowane niż kraje zachodnie, nie-
koniecznie muszą przechodzić dziś do nowoczesności poprzez zniszczenie
kultury wiejskiego życia i przejściowe wyludnianie się obszarów wiej-
skich, aby je potem na nowo odbudowywać. Właściwa restrukturyzacja
gospodarki i form życia społecznego może umożliwić osiągnięcie nowoczes-
nych form egzystencji w sposób mniej bolesny i mniej kosztowny.

Badania naukowe stanowią tu niewątpliwie jeden z istotnych czynni-
ków, które mogą wpływać zarówno na kształtowanie postaw, jak i podej-
mowanie strategicznych decyzji.

S U M M A R Y

The author discusses the problem of depopulation of rural areas in Central and
Eastern Europe, with a particular emphasis on Poland. This phenomenon is the
effect of industrialization and accompanying urbanization. Processes of population
redistribution have a world-wide range. Their directions and tendencies are influen-
ced by the changing civilizational and natural living conditions. Industries first suck

up population from agricultural areas, and then the presence of industry and its products come to be so burdensome for man that living in the country becomes more attractive than in town. The traditional polarity of town and country in the highly developed countries, e.g. in England, is losing the point for this division has been even formally abolished. In modern villages, especially West-European, the percentage of non-agricultural population is higher than agricultural one.

Over the last two decades depopulation of rural areas in the West-European countries has tended to fall, which is illustrated in detail in Table 2. Depopulation usually concerns younger age-groups, that is why it has serious demographic consequences. The concluding part of the article deals with specific problems of depopulation of the Polish countryside. The formulations are of cognitive interest and can be useful in the economic and social policy of Poland now undergoing a systematic transformation.

